Tonk Sándár

Erdély integrálódása a középkori magyar államba különös tekintettel Kolozsvárra

Négy és fél esztendővel ezelőtt, itt ebben a teremben az EME ünnepi közgyűlésén Jakó Zsigmond a magyar honfoglalás és a magyar államalapítás jelentőségéről tartott előadást. Az akkor elhangzott és az Erdélyi Tudományos Füzetek 222. számaként megjelent tanulmány összegezte mindazt ami mondandója a korszerű magyar és nem magyar történetírásnak van erről a kérdésről.

Mégis az ismétlés veszélyét is vállalva mai előadásomat néhány olyan általános, a keresztény magyar állam létrejöttéhez kapcsolódó tény felsorolásával szeretném kezdeni, amely mai – ugyancsak ünnepi ülésünk résztvevőinek figyelmében kívánok ajánlani.

A magyarság megtelepedése, majd pedig a kereszténység felvétele sorsdöntő eseménye volt az egész Kárpát-medencének és meghatározta Erdély sorsát. A magyarság és vele együtt az általa megszállt térség ennek a révén tagolódott be az európai társadalomfejlődésbe, vélt részévé a *respublica Christianorum* nagy közösségének. Csupán emlékeztetőül hangsúlyozom ezen a helyen, hogy mi is volt az a más, a külön az európai társadalom fejlődéstörténetében, amiért tudatosan, avagy ráérzéssel, de érdemes volt eleinknek feladni az ősök életmódját, kultuszát, hitét? Mi is volt az a nyugati társadalom, amiből társadalmi, politikai és technikai téren egész mai civilizációnk megszületett? Ennek a nyugati típusú társadalomfejlődésnek alapjai a népvándorlás zűrzavaros korában alakultak ki és a 10-11. században szilárdultak meg abban a formában – amelyet kissé didaktikusan – nyugat-európai hűbériséggként ismerünk. Ebben a társadalomban a társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok határozták meg, nem pedig a központosított uradalmak, jogi intézmények és a bürokratikus államigazgatás. A középkori európai társadalom az egymást egyenlőben tartó társadalomszervezési viszonyok végtelen sokaságán épült fel, amelyben az egyén kis közösségekben megvalósuló jogoknak, kötelességeknek és szabadságoknak a sokaságában élt, helyét nem a kaszthoz tartozás jelölte ki, hanem minden ember családjával, munkájával, szakértelmével, birtokával volt tagja valamely rendnek, közösségnek. Ez a nagyon tagolt, jogait ismerő és azokhoz kötődő társadalom szembe tudott szegülni a hatalomkoncentrációval, az egyeduradalommal, az ázsiai típusú despotizmussal. Ez a társadalom később teret tudott engedni a közügyek intézésében a különböző társadalmi erőknek, ismerte és elismerte a városi, területi és etnikai önkormányzatokat, már a középkor századaiban utat nyitott a rendi gyűlés működésének, ami utóbb a polgári parlamentarizmus bölcsőjének bizonyult.

Az európai társadalomfejlődésnek ez a menete azonban nem bontakozhatott volna ki a kereszténység és a keresztény hitelvek közösségi életet alakító erkölcsi tanításainak meghonosodása nélkül. Szükséges ezt hangsúlyoznunk mert a keleti területeken, ahol a társadalom alapszervezési formáit az egykori szakrális királyságokból kinőtt ázsiai despotizmus szabta meg, abból ami a keresztény mondanivalóból az emberi közösség számára annyira jelentős volt csak igen kevés valósult meg. A keleti despotizmusba oltott kereszténység nem tudott mit kezdeni az egyenlőség, az egymásiránti szeretet, a hatalmasok erkölcsi felelőségének társadalomszervező erejével.

Erdély a magyarság megtelepedésével vált a fennebb vázolt európai társadalom fejlődésének részesévé. Sajnos Erdély történetének ezen sorsdöntő korszakát illetően az írott források számukat tekintve nagyon szerények. Felbecsülhetetlen segítséget jelent viszont az a tény, hogy ma már rendelkezünk az erdélyi Árpádkor forrásainak azon korszerű korpuszával, amelynek alapján – a téma kutatója – a teljes elérhető írásos forrásanyag ismeretében tanulmányozhatja a kora középkori Erdély történetét. A forráskiadvány – nevezetesen az Erdélyi Okmánytár 1997-ben Jakó Zsigmond gondozásában megjelent I. Kötete – bizonyítja azt, hogy a forrásfeltárás és forráskiadás munkáját továbbra sem mellőzheti az erdélyi magyar, és nem magyar történetírás, mi több központi feladatként kell kezelnünk azt. Rövid előadásomban, ha sikerül valami újat mondanom a megnevezett kérdéskörrel kapcsolatban, azt elsősorban ennek a jelentős forráskiadásnak köszönhetem.

Visszatérve előadásom tárgyához.

1000. December 25-én (vagy 1001 január 1-én) István fejedelmet a II. Szilveszter pápa által küldött koronával királlyá koronázták. Ez az esemény a középkori magyar államiság kezdetét jelenti népünk történetében, de le is zárt egy hosszú és viharos időszakot, amelynek során a magyarság nemcsak hazát, szállásterületet, hanem életformát és hitet változtatott. Erdély története ettől fogva elválaszthatatlanul összefonódik a magyarság egészének történetével. Az erdélyi história századunkbeli neves kutatóját – Makkai Lászlót – idézve: *“Mióta a magyarság egy évezreddel ezelőtt a Kárpátmedencében új hazát alapított magának, Erdély sorsa a Magyar sorssal elválaszthatatlanul összeforrott, történelmében azóta nincs egyetlen mozzanat sem, mely ne az általános Magyar fejlődésbe illeszkednék be. Az erdélyi történelem főszereplője tehát nem Erdély, hanem a magyarság Erdélyben”*

A honfoglalást követő három évszázad, az Árpádházi királyok kora, látszólag eseménytelen korszaka Erdély történetének. A krónikák hallgatnak az itt megtelepedettek hadi tetteiről, akik közül bizonyára csak kevesen vettek részt a honfoglalást követő nyugati „kalandozásokban”, a távoli, nyugat-, dél- és észak-európai csatározásokban. Mindössze egyetlen furcsa érelelet sejteti, hogy volt erdélyi, vagy legalábbis utóbb Erdélybe települt magyar harcos, aki megfordult a frankföldi, a bajorok elleni hadjáratban. A honfoglaláskori magyar sírleletek többsége azonban, éppen szegényebb mellékleteivel, az eltemetettek kevésbé díszes és gazdag ruházatával, fegyverzetével utal arra, hogy az erdélyi magyar harcosok erejét a keleti veszély elhárítása kötötte le és csak elvétve részesültek a kalandozások zsákmányából. Jellemző, és jó mutatja azt, hogy mi volt a középkori erdélyi társadalom központi kérdése az a tény, hogy Szent István nagyobb legendájának egyetlen Erdélyre vonatkozó közlése is a külső ellenséggel kapcsolatban említi e földet. A szent király csodatételei között szerepel az, hogy: *„Egy éjszaka ... titkos sugallattól hirtelen felriasztva megparancsolta (t.i. István király), hogy egy futár egy nap és egy éj alatt siessen az erdélyi Fehérvárra, és tereljen minden földeken lakót a városok falaihoz oly gyorsan, amint lehet. Mert előre megmondta, hogy itt teremnek a keresztények ellenségei, vagyis a besenyők, akik akkor a magyarokat fenyegették. és fel fogják dúlni földjeiket. Alig teljesítette a követ a király parancsát, itt is volt már a besenyők váratlan csapása; gyújtogatással és fosztogatással mindent elpusztítottak, de Isten kinyilatkoztatása révén a boldog férfi érdemeiért az emberi lelkek a falak menedékébe megmenekültek”*

Miközben a kelet felől érkező támadások ellenébe védte a többi magyarok lakta területeket, az erdélyi magyarság számára a honfoglalás utáni három évszázad a lélekszámban, anyagiakban, szellemiekben való lassú gyarapodást is jelentette. És jelentette a terület fokozatos birtokba vételét, a településhálózat kialakítását, végül pedig a többi magyarok által megszállt területekhez hasonlóan az állam és egyházszervezetbe való beépülést.

István király egyház és államszervező munkája kiterjedt Erdélyre is. Miután sikerült letörnie az utolsó gyulának (aki Győrffy György vélekedése szerint - feltehetően a Prokuj nevet viselte) és a marosvári nagyúrnak, Ajtonynak az ellenállását sor kerülhetett az ország keleti részének, Erdélynek és a szomszédos területeknek a megszervezésére. Ennek eredményeként megjelentek a középkori magyar államiség általánosan ismert helyi világi és egyházi intézményei. Kialakult a vármegyei szervezet, megtörtént a középkori egyház intézményeinek meghonosítása.

Az Árpád-kor évszázadaiban Erdély közigazgatási és társadalmi rendje Szent István állam-szervező elveire vezethető vissza: a hatalmas kiterjedésű királyi birtoktestek, a megyék egy-egy vár körül szerveződtek meg, élükre királyi tisztviselő, az ispán került, aki a királyi népek tarka-barka összetételű társadalmát kormányozta, uralta. Ennek a társadalomnak legelőkelőbb rétegét az ú.n. várjobbágyok képezték, szabad katonáskodó emberek, akik a királyi birtok egy részének használata ellenében látták el katonai feladataikat. Közülük kerültek ki a várszer-vezet katonai, törvénykezési és rendészeti vezető tisztviselői. A vezetésük alatt álló várnép szabad, félszabad és rabszolga sorsú, szolgálatuk milyensége szerint különböző jogokat élvező s különböző kötelezettségeket teljesítő csoportokból állott (katonák, vadászok, határőrök, iparos udvarnokok, s főleg földművelő parasztok).

Ezek között sajátos társadalmi osztályt jelentett a vendégeké (hospites), akik önként a király szolgálatába szegődött, részben külföldről bevándorolt s bizonyos földbér fejében a királyi földekből kiszakított földeket művelő szabad emberek voltak. A várjobbágyok és várnépek egy részét szolgálata természetesen az ispánsági várhoz kötötte, mely nemcsak jelentékeny helyőrséget, katonanépszerűséget, hanem az ispán udvarának, a vár népeinek szükségleteit kielégíteni képes kézműves és földművelő lakosságot is igényelt. A tatárjárás az egész királyság területén változást hozott az ispánsági várak életében. A megyék szívében, általában síkhelyen épült várak nem tudtak ellenállni az ellenséges támadásnak. Ekkor kezdenek a hegyek csúcsára épülni a várak, ekkor elkezdett az középkori erdélyi várak többsége is, és ezekbe összpontosítja a királyi hatalom a katonai erőt, azt a katonai erőt, melyet az egykori ispánsági várakból vont ki. A megyeközpontok pedig, melyek rendszerint a vidék természetes gazdasági centrumai is voltak szerepet változtattak: megtartották gazdasági jelentőségüket és városokká, civitasokká alakultak.

Ebbe az általános fejlődési vonalba illeszthető Kolozsvár és Kolozs megye története is.

Az oklevelek tanúsítják, hogy ez a vázlatosan bemutatott magyar társadalom, illetve annak tagjai népesítették be Kolozsvárt és vidékét az Árpádok korában. Különösen sok adatot őrzött meg e

tekintetben a Váradi Registrum, Szent László váradi sírjánál a 13. század első harmadában lefolyt tüzesvaspróbák jegyzőkönyve. A felek, a bírák, a hivatalosságok között kolozsi várjobbágyok, poroszlók, századosok, hadnagyok, ispánok nevével egyaránt találkozunk. A töredékesen kirajzolódó kép.

Erről a világról, erről a társadalomról a források tükrében töredékesen felsejlő kép, a királyság más tájain létező állapotoktól. Bizonyosságul sorolnék fel néhányat ezen adatok közül: 1213-ban a kolozsi ispánsági vár népeiről szólva a regestrum a következő neveket és tiszteket említi Agad százada és annak Sunad, Varolou, Apa nevű tagjai, Egeben (Igeben) hadnagy (principe exercitus), Izsák százados, Beda várangy, Szopor faluból Ela nevű poroszló, és végezetül Kristóf a Clus-i várispán (Jakó: i.m., 54, 61. sz.). Említésre méltó az a jegyzőkönyvi bejegyzés is, amely 1229-ben idegenek megtelepedéséről szól a kolozs ispánsági várhoz tartozó földeken: a várhoz tartozó Patából való Mog, Erdeu nevű hadnagy, Chicoulou, Pouca nevű főkiáltó (archiprecor) és más várjobbágyok amiatt emeltek panaszt, hogy bizonyos idegenek: Gotfred, Forcasius, Wilc, Olbertus és társaik két ekealjnyi földet foglaltak el a vár birtokából. A nevek azt mutatják, hogy a megtelepedők között német hospesek is lehettek, akikről a tatárjárás után már több, a települést illető oklevél is beszél.

Kérdés, hogy mikor és hogyan jött létre Kolozs megye? A legkorábbi adatok a 12. század utolsó évtizedeiből maradtak fenn. A történetírás – Jakab Elek óta – III. Béla korától adatolja a megye, pontosabban a királyi várispán jelenlétét. (1173-75 Tamás Clus-i megyeispán, 1183 Gallus culus-i ispán, 1201 Pazman culus-i ispán (Jakab: i.m., I, 232-233. old.) Jakó Zsigmond említett forráskiadványában viszont az első említésreméltó adat a kolozsi főesperesre vonatkozik. Tekintettel arra, hogy az egyházi és államszervezet Magyarországszerte párhuzamosan, kéz a kézben haladt, Henrik magister Clus-i főesperes pápai megerősítése 1199-ben a megye létének is lehet első, bár közvetett bizonyítéka. (Jakó: i.m., 26. sz.)

Az elmúlt évtizedekben ugyancsak sok vitát kavart, érveket ellenérveket sorakoztatott fel az első ispánsági vár helyének megállapítása. Miközben a hagyományos történetírás az egykori római város romjain felépült városban kereste az ispánsági várat, újabban egyre több történész érvel amellett, hogy Kolozs megye vára, az egykor Clus, Culus vára a kolozsmonostori – később bencés apátság – helyén állhatott. Elsősorban a régészek sorolnak föl számos érvet ez utóbbi feltevésüket alátámasztandó. Meggondolkoztató viszont, hogy a falu, villaként emlegetett települést Kolozsvárnak nevezik a legkorábbi oklevelek (így IV. László 1275. december 13-án kelt oklevele a Culus vármegyében fekvő Kuluswar nevű faluról beszél – Jakó: i.m., 339. sz.), mintahogyan arra is érdemes odafigyelni, hogy Károly Róbert oklevele arról szól, hogy 1342-ben a kolozsváriak azt vallották, hogy „Kolozs-Monostor fekvésére és alapítására nézve régibb mint maga Clusvár” (Jakab: i.m., I, 241. old.)

A kérdés eldöntése a régészekre vár.

Feltehető, hogy a korai Kolozs megye központjában épült ispánsági vár a tatárjárás idején elpusztult. Legalábbis erről szól az echternachi kolostorból származó 13. századi bejegyzése, miszerint: „Item in quodam castro quod dicitur Clusa – cecidit infinita multitudo Ungarorum” (Jakó: i.m., 191. sz.). A kolozsvári ispánsági vár sorsa e téren is hasomnló a legtöbb más ispánsági váréval. Hadászati jelentőségét veszti, hogy majd a 14. században meginduljon a városiasodás útján.

Végig tekintve az elmondottakon az előadó és a hallgatóság némi csalódottsággal állapíthatja meg azt, hogy nem sikerült sok új ténnyel gyarapítani Erdély, illetve Kolozs megye és Kolozsvár kora középkori történetét. Az elmondottak jó részét már Jakab Elek leírta nagy várostörténeti munkájában, Balázs Éva 1939-ben megjelent doktori értekezésében (Kolozs megye kialakulása. Budapest, 1939. Település és népességtörténeti értekezések 3.), új szempontokat hangsúlyozva használta ezen adatokat Györffy György és a Korai magyar történeti lexikon jeles szerzői sem tudtak már érdemlegesen újat elmondani. Legfőbb néhány téves adat kiiktatása, néhány új feltételezés bemutatása az amit hozzá lehet tenni az előttünk járó historikusok munkájához.